

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਦਾਨਾ

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

੨੫੧-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅਮਿਤਸਰ

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

www.satsang.org

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ,
ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਨਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁਦਰਤ
16/1/28

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਫਸਰ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ : ੧੧੦੦

ਜੁਲਾਈ ੧੯੭੩

ਮੁੱਲ : ੨ ਰੁਪਿਆਂ

ਛਾਪਕ :

ਐਸਕਾਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,

ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ,

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

"ਸਾਹਿਤ-ਮਾਝਤਾਨ"
ਭਾ. ਅਮਰ ਭਾਰਤ
ਲਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯ

"ਸਾਹਿਤ-ਮਾਝਤਾਨ"
ਭਾ. ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀ ਦੇ
ਲਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਿਚੋਂ

ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਮੁਖ-ਬੰਧ

ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਪਾਸੋਂ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਛਪਣ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ-ਜੋਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਰਸ-ਫੋਹ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੋਨ-ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਮਰਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ, ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਦੋ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੱਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ : ਅਰਸ਼ ਵਿਚ ਫਰਸ਼ ਦਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿਚ ਖੇੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਸਚੇਤ ਕਰਨਾ।

ਮਰਦਾਨਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੀਉਂਤਾ ਹੈ : ਰੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭੁੱਖ ਵੇਲੇ ਆਕੜ ਖੜੋਂਦਾ ਹੈ; ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਤੋਸ਼ਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਲੇ ਵਾਂਗ ਮਿਆਂ ਮਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਮਿਟਿਆਲੀ, ਮਨੁੱਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੁੰਦਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਕੀਮੀਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕੁੰਦਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਉੱਤਮ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ।

ਬਿਨੈ ਭਾਗ ਸਾਹਿਬ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

੨੯ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੭੩

ਵਾਈਸ ਚਾਨਸਲਰ

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਅਹਮੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤ ਦਾ ਮਿਰਾਸੀ (ਡੂਮ) ਤੇ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਗਵਈਆ ਅਥਵਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦਾ ਸਾਥੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਜੋ ਦਰਜਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੋਖਾ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਬੇਦੀਆਂ ਦਾ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਇ ਭੱਟੀ ਕੀ (ਹੁਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ), ਬਿਲਾ ਸੇਖੂ ਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਮਿਰਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਖਬਰ-ਸਾਰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਓਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਬਾਬੀ, ਕਾਵਜ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੀਉਤਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ :

੧. ਬਾਬਾ ਗਿਆ ਬਗਦਾਦ ਨੂੰ, ਬਾਹਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ ।

ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ, ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ।

(ਵਾਰ ੧)

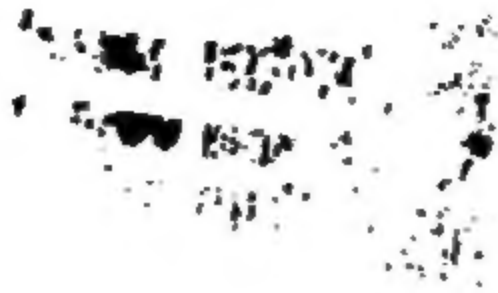
੨. ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ, ਮਜਲਿਸ ਮਹਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ ।

(ਵਾਰ ੧੧)

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ :

ਗੁਣ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਭੱਟ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੱਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਫੇਰ ਪਾ ਕੇ, ਮਿਰਾਸੀ ਅਖਵਾਏ ਹਨ। ਭੱਟ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਛੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਹਨ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਲੇ ਡਿਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਰੇਵੇ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਰੀਸੀ, ਐਂਵੇਂ ਵੱਡੇ ਬਣਨ ਲਈ, ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਖਵਾਣ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਉੱਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦਮ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। 'ਮਿਰਾਸੀ' ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਭਾਵ ਹੈ ਮੀਰਾਸ, ਮਾਲਕੀ ਜਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ, ਇਸ ਲਈ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਇਹੋ ਵਾਰਸੀ ਦਾ ਹੱਕੀ ਦਾਅਵਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ, ਤਾਰੀਖੀ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਅਰਥ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਜੀਮੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਭੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮੇ ਅਥਵਾ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ, ਉੱਚੀ ਹੋਕ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ, ਭੱਟ ਕਹੋ ਜਾਂ ਮਿਰਾਸੀ, ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਮੀਰਾਸ ਅਥਵਾ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮੇ ਅਥਵਾ ਬੰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਾਲ ਚੁਬਾਨੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

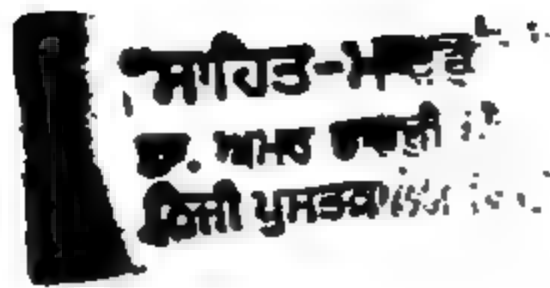

ਭੂਮ ਜਾਂ ਭੂਮੜੇ :

ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੂਮ ਤੇ ਭੂਮੜਾ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਭੂਮ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤਾਂ-ਸਲੋਤਰਾਂ — ਮਾਂਗਲੂ, ਪਰਗਟ, ਚਰਾਹੇ, ਲਲੋਤਰਾ, ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਗੁੜਗਾਉਂ ਵਿਚ ਭੂਮ ਲੋਕ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਭੀਵਰ, ਭਕੋਂਤ, ਢੋਂਸੀ, ਚਮਾਰ, ਭੰਗੀ, ਜੁਲਾਹੇ ਤੇ ਧਾਣਕ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਮ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ ਦੇ ਕੁਰਸੀ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਹਕਾਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਭੂਮ ਗਵਈਏ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭੂਮਾਂ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੰਸ-ਪਰੰਪਰਾ :

ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮਾ, ਕੁਰਸੀ ਹੋਣਦੇ ਨਾਤੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਵਡੇਰੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਮੁਨਾਫ਼ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਹਾਸ਼ਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਹਾਸ਼ਮ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਤੱਲਬ ਅਤੇ ਫੇਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਤੱਲਿਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ : (੧) ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਨ, (੨) ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੇ (੩) ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਨ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਰਤ ਉਕਾਸਾ ਜਾਂ ਕਾਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਦੂਜੇ ਭਾਈ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਈ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਅਮੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਉਕਾਸਾ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਲਗਵਾਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦ ਮਦੀਨੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਥੋਂ

ਆਪਣਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉਕਾਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਹਜ਼ਰਤ ! ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕੋਰਕੇ ਲਗਵਾਏ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਨੰਗੀ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕਾਂ।' ਉਕਾਸਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੇਰਨ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਨੰਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਉਕਾਸਾ ਦਾ ਮਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬਾਵੇਂ, ਬੜੇ ਆਦਬ ਨਾਲ, ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਪਿੱਠ ਚੁੰਮ ਲਈ ਤੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਹੋਕ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈ। ਬੱਸ, ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਉਕਾਸਾ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰੈਸ਼-ਬੰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੈਕਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਉਕਾਸਾ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅਰਬ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੀ ਅਖੱਤ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਅਰਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਉਕਾਸਾ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਬੀਬੀ ਪਾਕ ਦਾਮਨ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਆ ਟਿਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਉਕਾਸਾ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਈਰਾਨ ਤੇ ਫੇਰ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਖਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਜਮੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਏਥੇ ਮਿਰਾਸੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ।

ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਹੀ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਕੁਣ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਭੱਟ, ਜੋ ਦਰ-ਅਸਲ ਸਮਾਨ ਹੀ

ਹਨ, ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਰਾਸੀ-ਪੁਣਾ ਤੇ ਭੱਟ-ਪੁਣਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦੀ ਜਨ ਸ਼ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਖੜੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ' ਅਥਵਾ 'ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੋ ਕਰਮ ਕਮਾਇ' ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਜੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਔਕੜ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਾਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟੀਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਥਨ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਸ ਜੁਲਾਹੇ, ਫੇਰ ਬਣ ਗਏ ਦਰਜੀ,
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸੱਯਦ, ਅੱਗੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ !

ਜਾਤ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ਨਾ ਫੋੜਨਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।

ਫ਼ੂਮਾਂ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ-ਸੁਭਾਉ :

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਆਮ ਕਦੀਮੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਮੀਰੀ-ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਨ-ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਜਾਂ ਵਰਤਾਉ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫ਼ੂਮ-ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਭੱਟ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮੇ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ, ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਉਪਮਾ ਬਦਲੇ ਇਨਾਮ ਲੈਣੇ, ਮੰਗ ਤੰਗ ਕੇ ਖਾਣਾ ਤੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ, ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਹਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮਿਰਾਸੀ, ਭੱਟ ਜਾਂ ਢਾਡੀ ਲੋਕ, ਅਕਸਰ ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਲੋਤ-ਦੇਤ ਸਮੇਂ, ਉਚਿਤ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਕਈ ਵਾਰ, ਕੁੱਝ ਵਿੱਟਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਜਾਂ ਧਨੀ ਮਾਨੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਦਿਵਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਫੇਰ ਵੀ, ਕਈ ਆਪ-ਹੁਦਰੇ, ਸੂਮ ਜਾਂ ਲੀਚੜ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਦਾਨੀ

ਜਜਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਘਟੀਆ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਜਤਨ
ਭੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਡੁਮ-ਮਿਰਾਸੀ ਜਾਂ ਭੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚਲਾਕੀ ਤੋਂ
ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਖੌਤੀ ਦਾਨੀ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘੇੜਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ
ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਇਕ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ :

ਸੂਮ ਜਜਮਾਨ ਨੇ ਭੱਟ ਕੇ ਭੈਂਸ ਦੀ, ਭੈਂਸ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਦੇ'ਤ ਧਾਇਆ ।
ਹੱਡ ਖੜ ਖੜ ਕਰੇ, ਸਿੰਗ ਦਰ ਪਰ ਅੜੇ, ਛੰਨ ਕਾ ਫੂਸ ਸਭ ਖੋਸ ਖਾਇਆ ।
ਖਾਨ ਕੀ ਵੇਰ ਤੋਂ ਦੋਰ ਦੋਰ ਆਵਤੀ, ਦੂਧ ਕੀ ਵੇਰ ਸੰਕਲਪ ਪਾਇਆ ।
ਉੱਠ ਨੀ ਭੱਟਣੀ, ਚੱਕ ਲੈ ਵੱਟਣੀ, ਭੈਂਸ ਕੇ ਮੂਤ ਕਾ ਹੜ ਆਇਆ !

ਭੱਟਾਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਡੁਮ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦਾ ਗੁੱਡਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ
ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਝਾ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਇਕ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਉਸ ਜਜਮਾਨ
ਚੋਧਰੀ ਰੂੜੇ ਚਾਹਿਲ ਦੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਾਸੀ—ਤੇਰਾ ਅਕਬਰ ਜਿਹਾ ਸਤਾਰਾ ਪਰਭਾ ਰੂੜਿਆ ।
ਚੋਧਰੀ—ਉੱਤੋਂ ਢਹੇ ਨ ਦਾਰਾ, ਦੇਖੀਂ ਪਰੇ ਹੱਟ ।
ਮਿਰਾਸੀ—ਤੇਰਾ ਚੰਨ ਜਿਹਾ ਚਮਕਾਰਾ, ਪਰਭਾ ਰੂੜਿਆ ।
ਚੋਧਰੀ—ਮੇਰਾ ਦੀਵੇ ਦਾ ਲਿਸਕਾਰਾ, ਉਹ ਵੀ ਘਰੇ ਵਿਚ ।
ਮਿਰਾਸੀ—ਦੇਵੀਂ ਘੋੜਾ ਤੇਜ਼ ਕਰਾਰਾ, ਪਰਭਾ ਰੂੜਿਆ ।
ਚੋਧਰੀ—ਦੇਵਾਂ ਇਕੋ ਭੋਹ ਦਾ ਖਾਰਾ, ਉਹ ਵੀ ਰੁੱਤ ਸਿਰ ।
ਮਿਰਾਸੀ—ਤੈਨੂੰ ਭੰਡ ਕਰਾਂ ਜਗ ਖੁਆਰਾ, ਪਰਭਾ ਰੂੜਿਆ ।
ਚੋਧਰੀ—ਖੰਡਾ ਮਾਰ ਦੁਧਾਰਾ, ਵੱਢਾਂ ਤੁੱਧ ਨੂੰ ।
ਮਿਰਾਸੀ—ਅੱਛਾ ਚੱਲਿਆ ਮੀਰ ਵਿਚਾਰਾ, ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ।
ਰੱਖੀਂ ਹੇ ਕਰਤਾਰਾ, ਰੂੜੇ ਪਰਭ ਤੋਂ ।
ਚੋਧਰੀ—ਜਾਹ, ਕੋਟ ਬਣੇ ਹਤਿਆਰਾ, ਰੰਕੇ ਤੁੱਧ ਨੂੰ ॥

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹ-ਜਾਂਦੇ ਡੁਮ ਜਾਂ ਮਿਰਾਸੀ
ਨੂੰ ਫੋੜਨਾ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਜੋਗ ਹੈ ।

ਫ਼ੂਮਾਂ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਖਾਣ :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਭੱਟਾਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਫ਼ੂਮ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਚੁੰਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਗਤ ਵਿੱਛੋ-ਟੇਢੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

- (੧) ਦੇਵਣ ਦੇ ਦਿਨ ਨਾ ਜੰਮੀ ਚਾਰ ਕੌਮ ।
ਮੁੱਲਾ, ਭੱਟ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਭੱਮ ।
- (੨) ਮੁਰਗੀ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ, ਮੁਜਰਾ ਲੰਬੜਦਾਰ ਦਾ ।
- (੩) ਫ਼ੂਮ ਨਹੀਂ ਬੇਲੀ ਤੇ ਕਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹਥਿਆਰ ।
- (੪) ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਨਿੱਸਰੀ ਫ਼ੂਮਾਂ ਦੀ ਜੁਆਰ ।
- (੫) ਫ਼ੂਮਣੀ ਦੇ ਸਿਰੁਣੇ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ ।
- (੬) ਫ਼ੂਮਾਂ ਘਰ ਵਿਆਹ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਗਾ ।
- (੭) ਤਾਲੋਂ ਘੁੱਥੀ ਫ਼ੂਮਣੀ, ਥਾਵੇਂ ਆਲ ਪਤਾਲ ।
- (੮) ਅਕਲੋਂ ਖੁੰਝੀ ਫ਼ੂਮਣੀ, ਸੁਰਮਾ ਪਾਵੇ ਨੱਕ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਚਿੜ ਕੇ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਫ਼ੂਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਫ਼ੂਮਾਂ, ਕੰਜਰਾਂ, ਰਾਵਲਾਂ, ਜੱਟੀਆਂ ਦੀਆਂ,
ਜੀਭਾਂ ਧੁਰੋਂ ਸ਼ਿਤਾਨ ਨੇ ਚੱਟੀਆਂ ਨੀ ।

(ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ)

ਫ਼ੂਮਾਂ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤ-ਗੋਤ ਤੇ ਕੌਮ :

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤਾਂ-ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਫ਼ੂਮ ਛੇ ਬ੍ਰੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ (੧) ਪਿਰਹਿਨ (੨) ਮਿਰਾਸੀ (੩) ਕਲਾਵੰਤ ਜਾਂ ਕਲੋਂਤ (੪) ਸਰੋਈ (੫) ਢਾਂਡੀ ਤੇ (੬) ਭੰਡ

ਅਥਵਾ ਨਕਲੀਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗੋਤ ਹਨ—(੧) ਪਿਪਲਾਨੀ, (੨) ਸਜਾਨੀ, (੩) ਚੁਚਾਨੀ, (੪) ਸਿਧਾਰ, (੫) ਮੰਗਾ, (੬) ਮੀਰ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ (੭) ਪੋਸਲਾ । ਇਹੋ ਜਾਤ-ਗੋਤ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਬੰਨ੍ਹ, ਕੋਹਾਟ, ਆਦਿ ਵਿਚ, ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ, ਬਰਾਇਦ ਖੇਲ, ਪੰਡੀ ਖੇਲ, ਪੰਜੂ ਖੇਲ, ਸੁਲਤਾਨੀ ਖੇਲ, ਹਲੀਮ ਖੇਲ ਆਦਿ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਮੀਰ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ ਰਾਇ ਮਿਰਾਸੀ, ਉਹ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚ ਰਾਇ ਭੱਟ, ਬ੍ਰਹਮ ਭੱਟ, ਆਦਿ ਜਾਤ-ਸਨਾਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ 'ਰਾਗ ਰਾਮ ਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਥਾ ਸਤੈ ਭੂਮਿ ਆਖੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਮਿਰਾਸੀ ਨੂੰ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਚਮਰੂਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ) ਆਦਿ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੱਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕਮਾਚੀ ਭੂਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ, ਕੰਨਸ ਭੂਮ, ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਮੀਰ ਮੰਗਾ ਜਾਂ ਮੀਰ ਮਲੰਗ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਰਣ ਤੇ ਭਗਤੀਏ (ਨੱਕਾਲ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਨਾਈਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਹੀ ਪਲਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਰਨੇ-ਪਰਨੇ ਵਰਗੇ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਸਮੇਂ, ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਲਿਜਾਣੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗ ਭਰੀ ਸੁਣਾਉਣੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਹਰੇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧੋਜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲਾਗ ਵਸੂਲ ਕਰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਕੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਮਿਰਾਸੀ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਿਫਤਾਂ ਇਸ ਇੱਕੋ ਕਥਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

ਗੁਣਨ ਕੇ ਸਾਗਰ ਅੰ ਜਾਤਿ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੈਂ,
 ਨਾਗਰ ਹੈਂ ਬਾਨੀ ਕੇ, ਭਿਖਾਰੀ ਹੈਂ ਰਜਾਦੋਂ ਕੇ।
 ਪ੍ਰਭੋਂ ਕੇ ਮਿਰਾਸੀ ਰਾਗ-ਤਾਨ ਅਭਿਆਸੀ ਸਦਾ,
 ਸਿੰਘੋਂ ਕੇ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਕੱਵਾਲ ਪੀਰਜ਼ਾਦੋਂ ਕੇ।
 ਢਾਡੀ ਹੈਂ ਰਈਸਨ ਕੇ, ਭਾਟ ਰਾਜਪੂਤਨ ਕੇ,
 ਜਾਤਿ ਅੰ ਸਨਾਤ ਯਹੀ ਸੁਰਮੇ ਹੈਂ ਯਾਦੋਂ ਕੇ।
 ਸਤੀ ਹਮੇਂ ਜਾਨਤ ਹੈਂ, ਮਾਨਤ ਹੈਂ ਤੀਨ ਲੋਕ,
 ਭੰਡ ਅੰ ਨੱਕਾਲ ਹਮ ਝੂਮ ਮਾਲਜ਼ਾਦੋਂ ਕੇ।

ਢਾਡੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ :

ਭੱਟਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ—
 (੧) ਢਾਡੀ ਤੇ (੨) ਰਬਾਬੀ। ਜੋ ਮਿਰਾਸੀ ਕਵੀ, ਵੀਰਾਂ-ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ
 ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਢੰਡ ਨਾਲ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਢਾਡੀ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ
 ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਰਾਸੀ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਕੇ ਰਾਗ ਦਾ ਅਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਰਬਾਬੀ। ਕਈ
 ਮਿਰਾਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਢਾਡੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਬਾਬੀ
 ਵੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਢਾਡੀ ਅਥਵਾ ਚਾਰਣ ਮਸ਼ਹੂਰ
 ਸਨ। ਹਰੇਕ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੇ ਜਾਂ ਰਾਈਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਢਾਡੀ ਹੁੰਦੇ
 ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਢਾਡੀ ਲੋਕ ਕਾਵਜ਼, ਸਾਹਿਤ,
 ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਦੇ ਵੀ ਬੜੇ
 ਦਲੇਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਦਮ ਨਾਲ
 ਕਦਮ ਮੇਲ ਕੇ ਚਲਦੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖੀਂ-ਝਿੱਠੇ ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਵੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ
 ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ, ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ
 ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਢਾਡੀ ਨਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਰਾਜੇ-ਰਾਣੇ ਜਾਂ ਜੋਧੇ ਸਰਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
 ਕਿਤਨੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ, ਜਦ ਕਦੇ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਦਾ
 ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹੋ ਢਾਡੀ ਲੋਕ, ਡਾਕੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਰਾਜੇ-ਰਾਣਿਆਂ ਜਾਂ ਰਈਸਾਂ ਦੇ

ਮੁਖ-ਸਨੇਹੇ ਲੈ ਕੇ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੂਰ-ਨੇੜੇ, ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਯ 'ਚੌਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :—

(੧) ਢਾਡੀ ਹੋਥਿ ਸੰਦੇਸਤਾ ਧਣ ਵਿਲਲੰਤੀ ਦੇਹ ।

(੨) ਢਾਡੀ ਹੋਕ ਸੰਦੇਸਤੋ ਲਗ ਢੋਲੇ ਪਹੁੰਚਾਇ ।

ਜੋਬਨ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ, ਵੇਗੇ ਰਉ ਘਰਿ ਆਇ ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਾਗੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀ ਗੈਰੋਂ ਗੈਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਤੁਗ਼ਲਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰ' ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸੀਰੂਲ-ਮੁਤੱਖਿਰੀਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਾਰ, ਜੋ ਮਹਾਂਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਲਿਖੀ ਤੇ ਗਾਈ ਸੀ, ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਾਡੀ :

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਇੱਥੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਮੇਂ ਪਛਤਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ-ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੩੫-੩੬ ਵਿਚ ਛਪਾਈ ਦੱਸਿਆ ਸੀ), ਇਕ ਢਾਡੀ ਨੇ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਰਚੀ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ ਮਾਝ, ਵਾਰ ਆਸਾ ਤੇ ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਤਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ, ਢਾਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ, ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਢਾਡੀ—ਮੀਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਜਾਂ ਨੱਥ ਮਲ ਰੱਖ ਕੇ ਢਾਡੀ-ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ (ਵਾਰ ਮਾਝ, ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕਾਨੜਾ) ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੌਂ ਧੁਨਾਂ (ਮਲਿਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਦੜਾ ਸੋਹੀਆ ਦੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ, ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੌਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ, ਆਦਿ) ਜੋੜ ਕੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰ-ਸਿਲਸਿਲੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਏਥੇ ਹੁਣ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਵੀ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਬੜੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਥਾਵੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ੳ. (੧) ਢਾਡੀ ਕਥੇ ਅਕਥੁ, ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਿਆ ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ, ਮ. ੧)

(੨) ਹਉ ਢਾਡੀ ਢੇਕਾਰੁ, ਕਾਰੇ ਲਾਇਆ ॥

ਰਾਤਿ ਦਿਹੇ ਕੇ ਵਾਰ, ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ, ਮ. ੧)

(੩) ਹਉ ਢਾਡੀ ਕਾ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਹੋਰੁ ਉਤਮ ਜਾਤਿ ਸਦਾਇਦੇ ॥

ਤਿਨ ਮੰਗਾਂ ਜਿ ਤੁਝੈ ਧਿਆਇਦੇ ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ. ੧)

ਅ. (੧) ਢਾਡੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ, ਪ੍ਰਭੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ॥

ਅੰਦਰਿ ਧੀਰਕ ਹੋਇ, ਪੂਰਾ ਪਾਇਸੀ ॥

(ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ਮ. ੩)

(੨) ਢਾਡੀ ਤਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਿ ਖਸਮੇ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ ॥

ਏਰੁ ਖੜਾ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਗੁਰੁ ਬਖਸੀਵੀਚਾਰੁ ॥

ਢਾਡੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਚਾਕਰੀ, ਹਰਿ ਜਪਿ ਹਰਿ ਨਿਸਤਾਰਿ ॥

(ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ਮ. ੩)

ੲ. (੧) ਢਾਢੀ ਢਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੰਗਣਾ, ਢਰੁ ਕਢੇ ਨ ਛੋੜੇ ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ਮ. ੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 'ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ੪੦ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਨਾਚੀਜ਼ ਢਾਡੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹਉ ਅਪਰਾਧੀ ਗੁਨਹਗਾਰ, ਹਉ ਬੇਮੁਖ ਮੰਦਾ ॥

ਸਿਮਰਿ ਮੁਰੀਦਾ, ਢਾਢੀਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬਖਸੰਦਾ ॥੨੧॥

(ਵਾਰ ੩੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਢਾਡੀ :

ਇਸੇ ਢਾਡੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਢਾਡੀ ਰੱਖੇ ਸਨ : (੧) ਮੀਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੇ (੨) ਮੀਰ ਨੱਥਾ ਜਾਂ ਨੱਥ ਮਲ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਢਾਡੀ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਗਾਈ, ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬ ਵਿਚ, ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ :

ਹਰਿ ਸੱਚਾ ਤਖਤ ਸੁਹਾਯੋ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪਾਇ ਕੈ।

ਛਾਬਿ ਵਰਨੀ ਨਹਿ ਜਾਇ, ਕਹੋ ਕਿਆ ਗਾਇ ਕੈ।

ਰਵਿ ਸਸਿ ਭਏ ਮਲੀਨ, ਸੁ ਦਰਸ ਦਿਖਾਇ ਕੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤਖਤ ਵਿਰਾਜੇ, ਪ੍ਰਭੁ ਕੈ ਧਿਆਇ ਕੈ।

ਮੀਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਔ ਨੱਥਾ, ਜਸ ਕਹੈ ਸੁਣਾਇ ਕੈ।

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿ-੮)

ਉਹ ਦੋ ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

‘ਸੱਤ ਵਚਨ’ ਢਾਢੀ ਕਹੇ, ਨੱਥੁ ਢੱਢ ਵਜਾਇ ।

ਅਥਦੁਲ ਹੱਥ ਰਥਾਥ ਲੇ, ਡਾਢਾ ਗੁਰੂ ਸਮੁਹਾਇ ॥

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਢਾਡੀ ਸਨ— (੧) ਮੀਰ ਛਕੀਲਾ ਤੇ (੨) ਮੁਸ਼ਕੀ । ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਮਰ ਨਾਮਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ਵੀਂ (ਫਾਰਸੀ) ਵਿਚ ਮੀਰ ਨੱਥੇ ਜਾਂ ਨੱਥ ਮਲ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (੧੩੯) । ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਢਾਡੀ ਨੱਥ ਮਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੀਰ ਛਕੀਲੇ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕੀ ਦੀਆਂ ਵੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ - ਵਾਰ ਭੰਗਣੀ, ਵਾਰ ਨਦਾਉਣ ਆਦਿ ਬੜੀਆਂ ਜੋਸ਼-ਉਪਜਾਊ ਹਨ ਤੇ ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਕੜਖੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਤਰਵੇਂ ਜੰਗੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਮਾਹ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ।^੧

੨.

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

ਰਥਾਥ ਤੇ ਰਥਾਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ :

ਰਥਾਥ, ਜੋ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਅਰਥ ਹੈ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਉਪਜ-ਨਿਪਜ ਦਾ ਫਲ ਹੈ । ਰਥਾਥ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਲੰਮੀ ਨਦਰ’ (੧੯੫੯) ਵਿਚ ‘ਰਥਾਥ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ‘ਤਾਰੀਖੁਲ-ਹੁਕਮਾ’ ਤੇ ‘ਮਸ਼ਾਹੀਰਿ ਆਲਮ’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਖਨੇ ਦੇ ਹਕੀਮ ਅਬੂ ਨਾਸਿਰ ਫਾਰਸੀ ਨੇ, ਜੋ

^੧ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੫੧, ਸਫ਼ੇ ੧੦੬-੧੧੯ ।

ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਗਵਈਆ ਤੇ ਵਜੋਤਰੀ ਸੀ, ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਮਹਿਫਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਸੀ, ਫੇਰ ਰੋਈ ਤੇ ਅੰਤ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਸ, ਇਹੋ ਰਬਾਬ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਬਾਬ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਗਵਣ-ਵੀਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੀਣਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਿਖੀ ਨਾਰਦ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਾਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਰਬਾਬ ਤੇ ਵੀਣਾ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਮਾ, ਇਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਣ, ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਦੇਵ-ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ-ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਕੋਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਾਂ ਦੇਵ-ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਸਾਜ਼ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਦਕ ਚੁਣਿਆ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ।

ਵਾਡੀ ਤੇ ਭੱਟ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਜ-ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਦੇ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਉਹੋ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਬਣ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਭਰ, ਹਰ ਥਾਵੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੋਖਾ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪਿੰਡ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂ ਪੁਰਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ

ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਬਦਰਾ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖੋ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਈ ਲੱਖੋ ਦੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੱਤਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ 'ਮਰਦਾਨਾ', ਪਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ 'ਮਰਦਾਨਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮਰ ਪਦਵੀ 'ਮਰਦਾ ਨਾ' ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ 'ਮਰਦਾਨਾ' ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਹੱਸ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣ :

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸੱਤ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਫਤ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਮਿਲਾਪੜਾ ਸੁਭਾਉ, ਸੰਜੀਦਾ ਵਰਤਾਉ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਲਗਾਉ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕਾਉ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਆਏ । ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਹੈ :

ਪੁਰਖ ਰੂਪ-ਧਾਰੀ ਮਿਲਣ, ਨਟਖਟ ਲੋਕ ਅਨੇਕ ॥

ਅਸਲੀ ਮਾਨੁਖ ਥੋੜੜੇ, ਮਨ, ਵਿਚ, ਕਰਮੋਂ ਨੇਕ ॥

(ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ)

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪਾਰਖੂ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਹੀ ਰਹਬਰ ਸਨ, ਕਦੇ ਇਕ ਖਿਨ-ਪਲ ਵੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ।

ਗੁਰੂ-ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਢੂੰਡ-ਭਾਲ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਬਚਪਨ ਸਮੇਂ ਤਲਵੰਡੀ ਹੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਫੇਰ ਅਸਲ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਿਲਾਪ ਨਗਰ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਥਰ-ਸਾਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਚੇਚਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਉੱਥੇ ਉਸ

ਨੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਅਤੁਟ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਸਾਇਕ ਬਣ ਕੇ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਥਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਲਗਾਉ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁਣ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਦਾ ਮੋਦੀ ਖਾਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫਕੀਰੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਅਤਿ ਚੰਗੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਹੀ ਇਕ ਰਬਾਬੀ-ਢਾਡੀ ਕੱਲ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਉਹ ਰਬਾਬੀ ਪਠਾਣ ਬੈਠਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਮੰਝੋਲਾ ਰਬਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੈਠਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਦ ਉਹ ਦੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਰਬਾਬੀ ਦੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਤਾਰ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਝੋਲਾ ਰਬਾਬ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਜਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਤੂੰ ਵਜਾਇ ਰਬਾਬ। ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਤਾਰ ਵਜਾਈ ਜੋ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਮਿਰਗੂ ਬੇ-ਸੁਧ ਹੋਇ ਕੇ ਵਹਿ ਪਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਹੁਤ ਰੀਝਿਆ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰਾਜੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਦੀ ਹੋਰਾਨ ਹੋਇ ਰਹਿਆ। ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਜੋ ਮੈਂ ਵਡੇ ਵਡੇ ਵਾਦੀ ਡਿਠੇ ਆਹੇ, ਪਰ ਏਹੁ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਵਿਚਿ ਨਾ ਸੀ ਡਿੱਠਾ।’¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਤਾਰ ਦਾ ਗੁਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਰਬਾਬ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਝੋਲਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਜੀ, ਤੰਬੂਰਾ ਲਈਏ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਜ ?’ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਖਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਾ ! ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਢੰਦੋਰੀ ਸਾਜ਼

¹ ਦੇਖੋ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ (ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਮੱਖਾ), ਸੰਮਤ ੧੮੮੨ ਬਿ., ਨਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਾਜਾ ਸਭੋ ਵਿਕਾਰ ਹੈ।' ਇਧਰ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਧਰ ਉਸ ਵਾਡੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਰਬਾਬ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਕਿ 'ਭਾਈ, ਤੇਰਾ ਰਬਾਬ ਜਾਡੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।'¹

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੋਂ ਬੱਡੀ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਭੈਰੋਵਾਲ (ਕਪੂਰਥਲਾ) ਵਿਚ ਭਾਈ ਫਿਰੋਦੇ (ਫੇਰੂ ਰਬਾਬੀ) ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਥੋਂ ਭਾਈ ਫਿਰੋਦੇ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ, ਰਬਾਬ ਸਮੇਤ, ਬੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਲੱਭ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲਿਆਇਆ। ਭਾਈ ਫਿਰੋਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਰਬਾਬ ਬੱਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਜਾਉਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵਾ ਪੰਸਦ ਕੀਤਾ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਰਬਾਬ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਧੁਨੀ ਸੀ - "ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਇਕ ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ।" ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬੱਡੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਰਬਾਬ ਬਦਲੇ ਭਾਈ ਫਿਰੋਦੇ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਰਹਿਤ ਚੋਣ :

ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਚੋਣ ਬੜੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਪੈੜਾ ਮੱਖਾ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ—(੧) ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਤੇ (੨) ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸੰਧੂ (ਜੱਟ)। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੁਜਬ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਚੁਣੇ : (੧) ਭਾਈ ਸੈਦੋ ਘੋਉ, (੨) ਸੀਹਾ ਛੀ'ਬਾ ਤੇ, (੩) ਹੱਸੂ ਲੁਹਾਰ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਥਵਾ

¹ ਪੁਰਬੋਕਤ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੱਤਰੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਛੱਤਰੀ ਅਖਵਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਤੀ-ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਜਾਤੀ-ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ :

੧. ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ।

ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ।

(ਵਾਰ ਮਾਝ, ਮਹਲਾ ੧)

੨. ਉਚਾ ਤੇ ਢੁਨਿ ਨੀਚੁ ਕਰਤੁ ਹੈ, ਨੀਚੁ ਕਰੈ ਸੁਲਤਾਨੁ।

ਜਿਨੀ ਜਾਣੁ ਸੁਜਾਣਿਆ, ਜਗਿ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪਰਵਾਣੁ।

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਮਹਲਾ ੧)

੩. ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ, ਸਚੁ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ।

ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ, ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ।

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਮਹਲਾ ੧)

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਂਦੇ, ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸੁ।

ਜਿਥੈ ਨੀਚੁ ਸਮਾਲੀਅਨਿ, ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥੪॥੩॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ, ਮਹਲਾ ੧)

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸਮਝਿਆ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸਮਝਿਆ, ਕੁਲ ਚਾਰ ਸਨ : (੧) ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ, (੨) ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ, (੩) ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ (੪) ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸੰਧੂ । ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਚਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਗੁੱਟ-ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਪ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਕਦੇ ਉਹ ਨਗਰ ਸੈਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ) ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੰਨ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਮਲਕ ਭਾਗੋਂ ਦੇ ਮਾਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੀ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਉਸ ਦੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਸਮਝ ਕੇ, ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਇਆ । ਸੈਦਪੁਰ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿੰਡ ਪੱਖੋਂ ਕੇ ਰੰਧਾਵੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਅਜਿਤੇ ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ :

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੫੫੪ ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੬੬੭ ਈ. ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਸੰਸਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ) ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਤਰਖਾਣ (ਸਿੱਖ) ਦੇ ਕੋਲ ਸੈਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਫੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬੇ ਪਾਇਆ ਬਖਸਦਰ, ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਫਿਰ ਘਾਲ ਕਮਾਈ।

ਰੋਤ ਅੱਕ ਆਹਾਰ ਕਰਿ, ਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗੁਰੁ ਕਰੀ ਵਿਛਾਈ।

ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਵਡੇ ਭਾਗ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ।

ਬਾਬਾ ਪੈਧਾ ਸਚਖੰਡਿ, ਨਉਨਿਧਿ ਨਾਮ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ।

(ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ੧/੨੪)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲੋ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਤੇ ਫੇਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੈਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਕਾਦ) ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹੇ ਲੈਂਦੇ ਆਉਣ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੱਖਾ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਅਤੇ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੀ ਜੋ ਪਰਸਪਰ ਸੁਆਦਲੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਹੋਈ ਉਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

(ੳ) “ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਾ, ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ-ਖਬਰਾਂ’ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਕਹਿਆ, ‘ਮਹਿਤਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਗਿਣਤੀ ਕਾਈ ਨ ਕਰੋ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੇਰੇ ਘਰੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਅਤੇ ਰਾਮੁ ਕਿਸਨ ਅਉਤਾਰ ਲੀਤਾ ਹੈ ਜੀ। ਮਹਿਤਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਅਨੰਦੁ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵੋ ਜੀ।’ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ, ‘ਸੁਣਦੇ ਹੋ ਲੋਕੋ ! ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਡੋਬਿਆ ਹੈ ਜੀ, ਅਤੇ ਏਹੁ ਬਿਅਕਲ ਫੁਮੁ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੀ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਘਰੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਅਤੇ ਰਾਮ ਕਿਸਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੀ।’ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ (ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ) ਆਖਿਆ ‘ਜਿਜਮਾਨੁ ! ਤੈਨੂੰ ਏਹਾ ਖਬਰੁ ਹੈ ਜੀ।’

(ਅ) “ਤਾਂ ਫੇਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ :

“ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਲਵੋ ਰਾਇ ਜੀ ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ-ਖਬਰਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਫਕੀਰਾਂ ਸਿਰਿ ਫਕੀਰੁ। ਰਾਇ ਜੀ ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਤੁਲਿ ਅਜ ਕੋਈ ਨਾਹੀਂ ਹੈ ਜੀ। ਰਾਇ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੁ ਇਕ ਖੁਦਾਇ ਹੈ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਦਾਇ ਵਡਾ ਮਰਾਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੀ।’ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਾਇ ਕਹਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਾ ! ਤੂੰ ਸਚੁ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਐਸਾ ਹੀ ਪਰਵਾਨੁ ਹੈ ਜੀ।’

(ਦੋਖੋ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸੰਮਤ ੧੮੮੨ ਬਿ.)

ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਹੱਥ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੁੱਜਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖੁਦ ਸੈਦਪੁਰੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਸਮੇਤ, ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸੈਦਪੁਤ ਤਪ-ਸਾਧਨਾ ਕਤ ਕੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਿਆ, ਨਾਲੇ ਇਕ ਵੇਰ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਵੀ ਹੋਆਏ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਯਾਤਰੂ ਵਾਂਗ ਦੋਸ਼ਾਟਨ ਲਈ ਕਮਰਾਂ ਕੱਸੀਆਂ। ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸੰਧੂ ਤਾਂ ਇਕ ਜਫ਼ਾਕਸ ਜੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਮਿਰਾਸੀ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਗੱਭਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਮ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾਜ਼ਕ ਸੀ। ਰਾਤ ਕਿਤੇ, ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਬੇ-ਅਰਾਮੀ, ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਤੇਹ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਉਹ ਪੂਰਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨੂੰ ਸਨ।

ਸੈਦਪੁਰੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ, ਪਿੰਡ ਘਵਿੰਡੀ, ਥਾਣਾ ਬਰਕੀ (ਇਲਾਕਾ ਲਾਹੌਰ) ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਦ-ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਵਧਾਈਆਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਲਤਾ (ਲਾਖ ਤੋਂ ਬਣੇ ਲਾਲ ਰੰਗ) ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਅਤਰ-ਫੁਲੇਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਛਿੜਕਾਉ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਅਨੰਦ-ਮੰਗਲਾਚਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸਲੂਣੇ ਪਕਵਾਨ ਪਰੋਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਬਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਜੋ ਭੁੱਖ-ਤੇਹ ਨਾਲ ਡਾਢਾ ਤੰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ, 'ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਇਸ ਮਦ-ਮਸਤ ਨਾਇਕ ਵਣਜਾਰੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛੀ। ਇਸ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੂ-ਹਵਾਇ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਮਸਤ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗ ਲਿਆਵਾਂ ?' ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬੜੀ ਯਥਾਰਥਤਾ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਚਾਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਰਾਤਿ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਭਲਕੇ ਨੂੰ ਉੱਠਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਮਨਿ ਆਈ

ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਜਾਹਿ ਅਸੀਸ ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਤੇ ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਜਾਇ ਖੜਾ ਹੋਵੀਂ।' ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਨਾਇਕ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਬੁਹੇ ਅੱਗੇ ਗਇਆ ਅਤੇ ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਹੀ ਖੜਾ ਹੋਇ ਰਹਿਆ। ਤਾਂ ਭੀ ਕਿਨੈ ਮਖਰ ਨਾ ਲੀਤੀ। ਤਾਂ ਫੇਰਿ ਮਰਦਾਨਾ ਭੁੱਖਾ ਹੀ ਉਠਿ ਆਇਆ। ਜਦ ਅਗਲੀ ਭਲਕ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉਹ (ਭਵਿੱਖ) ਬਚਨ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬਾਲਕ ਚਲਿ ਗਇਆ ਤੇ ਉਹ ਵਣਜਾਰੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਲਤਾ-ਅਥੀਰ ਉਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਲਈ, ਰੋਂਦੇ-ਪਿਟਦੇ ਆ ਨਿਕਲੇ।¹

ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿੰਡ ਕੰਗਣਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਹਣੀਆਂ (ਲਾਹੌਰ) ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਨਾ ਵੀ ਦੁੱਭਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ 'ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੱਸਦਾ ਰਹੇ' ਉੱਥੇ ਚੱਲਦੇ ਬਣੇ। ਫੇਰ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਮਾਣਕ ਦੇ ਕੇ' ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਭੋਜਨ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਰੱਖੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੱਲ ਪਏ ਕਿ 'ਇਹ ਨਗਰ ਉੱਜੜ ਜਾਵੇ।' ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਅਨੋਖੇ ਵਰ-ਸਰਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ, 'ਮਹਾਰਾਜ ! ਆਪ ਚੰਗਾ ਦਿਨਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਮਖੌਲ ਕਰ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ 'ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੱਸਦਾ ਰਹੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਰਧਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਚੰਗੀ ਟਹਿਲ-ਡਵਾਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਛਕਾਏ ਉੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਉੱਜੜ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਅਨੋਖੇ ਵਰ-ਸਰਾਪ ਕਿਉਂ ?' ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਿਆ ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਗੁਰੂ

¹ ਦੇਖੋ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸੰਮਤ ੧੮੮੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ; ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰੂ ਬਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ Sikh Shrines in West Pakistan by Mohd. Wali-Ullah Khan, Lahore.

ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਚਿਤ ਆਦਰ-ਭਾਉ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਾਡਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਉੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਡਾਂ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਣਗੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਦਾ ਗੰਦ ਹੀ ਖਿਲਾਰਨਗੇ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਦੂਜਾ ਪਿੰਡ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਉੱਜੜ ਜਾਣਾ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਕੌਮ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਣਗੇ ਉੱਥੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕਰਨਗੇ।’ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਦੁਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਨਿਆਈਂ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ‘ਪੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਥਾਵੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਤਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਾਂ ਨਦੀ-ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਉੱਪਲ ਖੇਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਚੰਗੇ ਤੌਰ ਚੰਗੇ ਕੀਮਤੀ ਬਸਤਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਜੀਹੇ (ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਰੁਪਇਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ) ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ। ਜਦ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਨਲੇਟ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਇਹ ਕੀ ਆਂਦੇਂ ਈ?’ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ‘ਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਤੇਰੇ ਨਾਵੇਂ ਸਦਕਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਉਛਲ ਪਇਆ, ਉਠਿ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਖਤਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਜੁ ਇਹ ਵਸਤੂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਪਾਸਿ ਲੈ ਜਾਈਂ।’ ਅੱਗੋਂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਆਂਦੇਂ ਈ, ਪਰ ਅਸਾਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੈ?’ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਜੋ ਲਖ-ਲੋਭ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤੇ ਸਤਿਵਦਨੀ ਸੇਵਕ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਜੀਓ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਕੀ ਕਰੀ?’ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਸਟਿ ਘੜੁ।’ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੁੱਟ ਘੱਤਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਰਵਦੇ ਰਹੇ।

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ :

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ-ਫੇਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਵੋ ਪਹਿਲੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜਦ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ (ਗੰਗਾ), ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ (ਬਿਹਾਰ) ਆਦਿ ਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਢਾੜੇ ਬੰਗਾਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕਾਮ-ਰੂਪ (ਕਾਵਰੂ ਦੇਸ਼), ਜੋ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਤੇ ਟੂਟੇਹਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਿ ਕਾਮ-ਰੂਪ (ਗੋਹਾਟੀ) ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਯਾ-ਰਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਹੈ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਗਿੱਧਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਚੁਪੀਤਾ ਹੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੋ ਭੁਰਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ । ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਮੱਖਾ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟੂਟੇਹਾਰ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮੰਤਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਢਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਸਮੇਤ ਉੱਥੋਂ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨਾਲ ਫੁੜਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਾਮ-ਰੂਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਆ ਪਿਆ ।

ਉੱਥੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਧ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉੱਥੋਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰੁੱਸ ਟੁਰਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਅਜੇ ਉਹ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਦਮਖੌਰ ਕੋਡੇ ਰਾਕਸ ਦੇ ਫੇਧੇ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸਿਆ । ਉਹ ਰਾਕਸ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥਲਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਤਲਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਸਮੇਤ, ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਕੋਡੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬੰਦੀ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਉੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਖਾਣ ਲਈ

ਮੰਗਿਆ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ! ਇਸ ਦਰਖਤ ਦੇ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਹ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਲੈ, ਪਰ ਪੱਲੇ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀ' । 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ' ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਦਰਖਤ ਦੇ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਧੇ ਤੇ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਲਈ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਕੁੱਝ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਪੱਲੇ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ । ਕਈ ਫਲ ਤਾਂ ਤਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਬੇਹੋ-ਤ੍ਰਿਬੇਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖਾਣ ਉੱਤੇ ਨੁਕਸਾਨਦਿਹ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ । ਜਦ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਉਹੋ ਫਲ ਲੜੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਾਧੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤ ਢਿੱਡ-ਪੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਲੱਗਾ ਲੋਟਣੀਆਂ ਖਾਣ । ਉਸ ਦੀ ਹਾਲ-ਪਾਹਰਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਿਆ, ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੋ-ਤ੍ਰਿਬੇਹੇ ਫਲ ਖਾ ਕੇ ਢਿੱਡ-ਪੀੜ ਦੀ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਸਹੇੜ ਲਈ ।' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਫੁਹਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪਰਖ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚਾਣਾ-ਨਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਮਨਸਾ ਦੀ ਚਾਲ, ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਵਾ ਵਾਂਗੂੰ ਉੱਡਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਚੱਲਦਾ ਸੀ । ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਅਤਿ ਡਰਾਉਣੇ ਬਨ-ਪਰਬਤ ਤੇ ਅਤਿ ਝੁੰਘੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਖੱਡਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਚੀਕ ਉੱਠਦਾ ਸੀ, 'ਮਿਹਰਵਾਨ ਸੁਹਾਨ ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਝੂਮ ਮੁਲਖ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਜਾਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਉਦੂੰ ਭੀ ਗਏ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਆਇ ਪਏ । ਮਤਾਂ ਕੋਈ ਸੀਹ ਬੁੱਕ ਪਉਂਦਾ ਈ, ਮਾਰਿ ਜਾਵੇਗਾ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ।' ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਹੱਸ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਮਰਦਾਨਿਆ, ਤੇਰੇ ਨੇੜੇ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਆਵਦਾ । ਤੂੰ ਹੁਸ਼ੀਆਰ

ਹੋਇ ।' ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਰਦਾਨਾ ਫੇਰ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦਾ ਸੀ, 'ਜੀ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਈਵੇ ਜਿੰਦ ਨਿਕਲ ਜਾਸੀ ।' ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਫਰਮਾਂਦੇ ਸਨ, 'ਮਰਦਾਨਿਆ, ਜਿੰਦ ਵੀ ਇਤ੍ਹ ਦਿਨ ਨਿਕਲਣੀ ਹੈ । ਜੇ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਨਿਕਲੇਗੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਪਾਇ ਲਈਏਗੇ । ਤੂੰ ਡਰ ਨਾਹੀਂ ।' ਪਰ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਚੈਨ ਕਿੱਥੇ ? ਉਹ ਫੇਰ ਚੀਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਜੀ ਤੂੰ ਸਚਾ ਹੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਤਮਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਨਾਹੀ, ਅਸੀਂ ਕਿ ਜਾਪੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲਿ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਜੀਵਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ।' ਤਾਂ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਮਰਦਾਨਾ, ਤੂੰ ਈਵੇ ਜਾਣ, ਜੀਵਦੇ ਜੋ ਫਿਰਦੇ ਆਹੇ ਸੋ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਜੀਵਾਇੰਦਾ ਹੈ । (ਏਥੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੱਖਾ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ, ਸੰਮਤ ੧੮੮੨ ਬਿ.)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਦ ਕਿਸੇ ਵੱਸਦੀ-ਰਸਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਜਾਹ, ਮਰਦਾਨਿਆ ! ਤੂੰ ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਜਾਹ ਤੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਲੈ ਕੇ ਖਾਹ । ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਲਵੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕੇਗਾ ਨਹੀਂ ।' ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, 'ਦੇਖ ਮਨਾ ! ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਵੀ ਜਾਈਏ, ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਇਸ (ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ) ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਯਾਰ ਹੋਨ ।' ਸੋ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗੀਬਦਾ ਹੈ ।

ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਕੱਸੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਬਾਰਾਂ ਵੰਨੀ ਦਾ ਸੁੱਧ ਸੋਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ । ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਝਾਢੇ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਮਿਹਰਵਾਨ, ਤੂੰ ਅਤੀਤ ਪੁਰਖ, ਕਿਛੁ ਖਾਹਿ ਨਾਹੀ, ਪੀਏਂ ਨਾਹੀ, ਕਿਸੇ ਵਸਦੀ ਵੜੇ ਨਾ, ਹਉਂ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲਿ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਵਿਦਾ ਕਰ ।' ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, 'ਮਰਦਾਨਿਆ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇਂ ਭੀ ?' ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ, 'ਜੀ, ਮੇਰੀ ਭੁੱਖ ਜਾਵੇ

ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲਿ ਰਹਾਂ, ਜੋ ਤੇਰਾ ਆਹਾਰ ਹੈ ਸੋ ਮੇਰਾ ਹੋਵੇ । ਨਾਲੇ ਵਚਨੁ ਦੇਵੇਂ ਜੋ ਅਗੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜਹਿ ਨਾਹੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਵੀਚਾਰੇਂ ਨਾਹੀਂ । ਜੇ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਂ ਨਾਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਿ ।’ ਇਹ ਖਰੇ ਖਰੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਕੀ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਤੂੰ ਦੀਨ ਵੀ ਅਰੁ ਦੁਨੀ ਵੀ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਇਆ ।’ ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੱਖਾ) ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਚੌਥੀ, ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ।

ਰਜਗੁਣੀ ਜੀਵਨ-ਝਲਕ ਤੇ ਇਕ ਪਰਤਾਵਾ :

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਮਿਕਾ ਦੀ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੭੫੮ ਬਿ., ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੫੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਸੰਦ ਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ) ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੀਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਦੀ ਗਿਣੀ ਮਿੱਥੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ । ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ, ... ਆਇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੰਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲ-ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਝੜਪ ਹੋਣ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਬਾਲ, ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਬਿਰਧ ਪੁਰਸ਼, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਕੈਦ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ, ਮੀਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਇਹ ਅਨੁਚਿਤ ਹੱਤਿਆ-ਕਾਂਡ ਦੇਖ ਕੇ ਜਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਲਿਆ, ‘ਜੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕਸ ਨੇ ਵਿਗਾੜੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਤਨੇ ਕਿਉਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ?’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਇਕ ਪਰਤਾਵਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਇਸ ਲਸੂੜੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਰੂੰ ਜਾਇ ਸਉਂ, ਜਾਂ ਤੂੰ ਸੁਤਾ ਉਤੋਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਹਿਗੇ ।’ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਜਾਇ ਸੁੱਤਾ । ਤਾਂ ਇਕ ਬੂੰਦ ਚਿਕਨਾਈ ਕੀ ਸੀਨੇ ਉਪਰ ਜਾਇ ਪਈ । ਜਿਉਂ ਸੁੱਤਾ ਥਾ ਰਿਉਂ ਕੀੜੀਆਂ ਆਇ ਚੰਬੜੀਆਂ । ਇਕੁ ਜੋ ਕੀੜੀ ਮਰਦਾਨੇ

ਨੂੰ ਜਾਇ ਲੜੀ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਭੇ ਕੀੜੀਆਂ ਮਲੁ ਸੁਟੀਉਸੁ । ਜਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਸੁੱਤਾ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ, 'ਮਰਦਾਨਿਆ ! ਇਹ ਕਿਆ ਕੀਤੋ ?' ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, 'ਜੀ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਇਕ ਜੋ ਕੀੜੀ ਲੜੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਭੇ ਮਲੀਆਂ ਜੀ । ਇਤੁ ਕਾਰਣ ਸਭ ਮਰ ਗਈਆਂ ਹੈ ਜੀ ।' ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਹਸੁ ਕੇ ਕਹਿਆ 'ਮਰਦਾਨਿਆ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਮਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ।' ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹੱਤਿਆ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਸਮਝ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਰਿਹਾ । ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੁੱਝ ਹੋਰਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਮੂਲੇ ਕਿਰਾੜ ਦਾ ਤੱਥ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਆਦਿ-ਅੰਤ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਆਪਣੇ ਯਾਤਰਾ-ਸਾਥੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ 'ਰਹਿਤ ਉਹੋ' ਵਿਅਕਤੀ ਚੁਣੇ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਬਾਲਾ ਸੰਧੂ, ਸੈਦ ਘੀਉ, ਸੀਹਾਂ ਫੀਂਬਾ ਤੇ ਹੱਸੂ ਛੁਹਾਰ, ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਉਤਸਾਹੀ ਸਿੱਖ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਮੂਲੇ ਕਿਰਾੜ ਨੇ ਕਦਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਹਟਵਾਣੀਆ ਬੜਾ ਦਰਸ਼ਨੀ ਭਗਤ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਦੋ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਸੱਚ ਤੇ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਝੂਠ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਭੇਜਿਆ । ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਇਹ ਸੌਦਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਦ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਮੂਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਤੱਪੜ ਹੇਠ ਰੱਖ ਲਏ ਤੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ 'ਮਰਨਾ ਸੱਚ ਤੇ ਜੀਵਿਣਾ ਝੂਠ' ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ, ਪਰ ਮੂਲਾ ਕੁੱਝ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੋ ਉਚਿਤ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਥੀ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨ :

ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਪੰਖਾ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਉਹ ਅਵਗਾਨਿਸਤਾਨ ਥੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਦਰਿਆ ਕੁੱਰਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੁਰਮੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਸਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਿਤੀ ਅੱਗੂ ਸੁਦੀ ੨੦, ਸੰਮਤ ੧੫੯੬ ਬਿ. ਨੂੰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ (ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ) ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਲੀਲਾ ਨਗਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ, ਏਥੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

“(ਜਦ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਤਾਂ) ਸਾਧਾਰਣ ਕੂਕਿਆ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੀ ਭੀ ਆਇ ਟੋਪੀ ਮਾਰੀ ਭੁਇ ਨਾਲਿ ਜੁ, ‘ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬਾ ! ਆਪਣਾ ਵਚਨੁ ਸਮਾਲੁ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲਿ ਲੈ ਚਲੁ। ਏਹੁ ਤੇਰਾ ਵਚਨੁ ਸਾ ਕਿ ਰੁਧ ਨੂ ਨਾਲੇ ਲੈ ਚੱਲਾਂਗਾ। ਭਲੀ ਮੇਰੀ ਸਾਰ ਲੀਤੀਆ।’ ਹਾਇ, ਹਾਇ ਮਰਦਾਨਾ ਲੱਗਾ ਕਰਨੇ, ‘ਮੇਰੇ ਬਾਬਲਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਉਪਰੁ ਬਹੁਤੁ ਭਰਵਾਸਾ ਸਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਬਲਾ ! ਨਾਲਿ ਲੈ ਚਲੁ।’ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਉਠਿ ਬੈਠਾ,” (ਦੇਖੋ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ, ਸਫਾ ੧੯੧) “ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਅਗੇ ਆਇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ‘ਮਰਦਾਨਿਆ, ਹਉ ਤੁਧਨੇ ਨਾਲੇ ਹੀ ਲੈ ਚੱਲਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਬੈਠਾ, ਤੂੰ ਰੋਇ ਨਾਹੀ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੇ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰੁਧ ਨੂੰ ਹਉ ਛਡੁ ਨ ਜਾਈਗਾ। ਤੂੰ ਜੀਉ ਥਾਇ ਰਖੁ।’ ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸਮਾਇ ਗਇਆ।” (ਦੇਖੋ, ਸਫਾ ੧੯੨) ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਚਿਖਾ ਉਸਾਰੀ। ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਚਿਖਾ ਉਪਰਿ ਪਾਇਓ ਨੇ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਦਾ ਜਾਇ। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਦਾਗੁ ਦਿਤਾ। ਉਪਰ ਚਾਰ ਪਾਹਰੂ ਬਹਾਲੇ। ਚਉਹੀ ਧਿਰੀ ਮਰਦਾਨਾ

ਫਿਰੇ। ਰਾਤੀ ਚਿਖਾ ਉਪਰੁ ਰਹਿਆ। ਜਿਥੇ ਪਹਰੁ ਰਾਤ ਰਹੀ ਤਿਥੇ ਮਹਾ ਬਾਸਨਾ ਆਈ। ਤਾਂ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਵੱਜਦਾ ਆਇਆ। ਬਿਬਾਨ ਦਰਗਾਹੋਂ ਆਇਆ। ਤਿਤ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੀ ਕਹਿਆ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਨਾਲੇ ਲੈ ਚਲੋ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਿਆ, 'ਆਪਿ ਸੁ ਚਲੁ ਜੇ ਤੇਰਾ ਜੀਉ ਹੈ।' ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਲੋਪ ਹੋਇ ਗਇਆ। ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੌਵੇਂ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।" (ਦੇਖੋ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਸਫ਼ਾ ੧੯੩)। ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ :

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸਜਾਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਪਰਾ-ਪੂਰਬਲਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਝੁਕਾਉ :

ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਯ-ਕਲਾ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹੀ ਢਾਡੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਇਸ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਮੁੱਢੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਵਯ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੀਣ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਮਹਲਾ ੧ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਦੋ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ, ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਨ :

(੧) ਸਲੋਕੁ ਮਰਦਾਨਾ ੧

ਕਲਿ ਕਲਿਵਾਲੀ ਕਾਮੁ ਮਦੁ, ਮਨੁਆ ਪੀਵਣ ਹਾਰੁ ॥
 ਕੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹਿ ਭਰੀ, ਪੀਲਾਵਾ ਅੰਕਾਰੁ ॥
 ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ, ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥
 ਕਰਣੀ ਲਾਹਿਣ ਸਤੁ ਗੁੜੁ, ਸਚੁ ਸੁਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ ॥
 ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰ ਸੀਲੁ ਘਿਉ, ਸਰਮੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਨਾਨਕਾ, ਖਾਧੀ ਜਾਇ ਬਿਕਾਰੁ ॥੧॥

(੨) ਸਲੋਕੁ ਮਰਦਾਨਾ ੧

ਕਾਇਆ ਲਾਹਿਣ ਆਪੁ ਮਦੁ, ਮਜਲਸ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਾਤੁ ॥
 ਮਨਸਾ ਕਟੋਰੀ ਕੂੜਿ ਭਰੀ, ਪੀਲਾਏ ਜਮ ਕਾਲੁ ॥
 ਇਡਿ ਮਦੁ ਪੀਤੇ ਨਾਨਕਾ, ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਐ ਬਿਕਾਰੁ ॥
 ਗਿਆਨੁ ਗੁੜੁ ਸਾਲਾਹ ਪੰਡੇ ਭਉ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥
 ਨਾਨਕੁ ਇਹੁ ਚੋਜਨ ਸਚੁ ਹੈ, ਸਚ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰ ॥੨॥
 ਕਾਯਾ ਲਾਹਿਣ ਆਪੁ ਮਦੁ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਸ ਕੀ ਧਾਰ ॥
 ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮੇਲਾਪ ਹੋਇ, ਲਿਵ ਕਟੋਰੀ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ, ਪੀ ਪੀ ਕਟਹਿ ਬਿਕਾਰੁ ॥੩॥

— — —

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ :

ਭਾਈ ਪੈਤਾ ਮੋਖਾ, ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ,
ਸੰ. ੧੮੮੨ ਬਿ.; ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹੱਥ-
ਲਿਖਿਤ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ.

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਬੋਕ. (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ, ਬਿਰਮਾਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੯.

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ), ਅਮਰ ਨਾਮਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ
੧੦ਵੀਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੫੩.

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਫਿੱਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ,
ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ੧, ਗੁਰੂ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ੧੮੯੧.

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਬੋਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਸਤੂਰੀ
ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੫.

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਬੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ
ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੫੧ ਈ.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ. ਪਟਿਆਲਾ ੧੯੬੦.

ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ :

ਬ੍ਰਹਮਣੋਤਪੱਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਭਾਸ਼ਾ ਟੀਕਾ ਸਮੇਤ), ਵੈਨਕਟੇਸ਼ੁਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, ੧੯੫੪. ਪੰਡਿਤ ਜੁਲਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿਸ਼੍ਰ, ਜਾਤਿ ਭਾਸ਼ਕਰ (ਸਟੀਕ), ਬੰਬਈ ।

ਦੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ (ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ), ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ ।

ਉਰਦੂ :

ਚੋਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜਲ ਖਾਨ, ਰਾਜਪੂਤ ਗੋਤ, ਲਾਹੌਰ ।
ਤਵਾਰੀਖ ਅਤੇੜਾ ਖਾਨਦਾਨ, (ਲੇਖਕ ਨਾ ਮਾਲੂਮ), ਲਾਹੌਰ ।
ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਮਨਚੰਦਾ, ਤਵਾਰੀਖਿ ਅਤੇਤਬੰਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੪੯.
ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ, ਖੱਤਰੀਓਂ ਕੀ ਤਾਰੀਖ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ੧੯੩੯.
ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਕਪੂਰ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ, ੧੯੩੮.
ਸਲਾਮਤ ਰਾਇ ਦੁਸਾਭ, ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਖਿ ਜੂਦਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੩੮.
ਮੇਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਮਦ, ਤਹਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਲਾਹੌਰ, ੧੩੨੪ ਬਿ.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ :

Hutchirson and Vogel, History of the Punjab Hill States (2 Vols.), Lahore, 1933.

Sayed Mohd. Latif, History of the Punjab, Calcutta, 1891.

—, Lahore, Its History, Architectural Remains and Antiquities, Lahore; 1892.

Sir Denzil Ibbetson, Punjab Castes, Lahore, 1916.

**Sir Denzil Ibbetson, Mr. E. D., MacLagan and
Mr. H. A. Rose, A Glossary of the Tribes and
Castes of the Punjab and North-West Frontier
Province of India (3rd Vol), Punjab Govt.,
Lahore.**

G. Wilson, Shah Puri-Kangari Glossary, Lahore.

**E. O. Brien, Glossary of the Multani Language,
Lahore, 1903.**

**Mohd. Wali—Ullah : Sikh Shrines in West
Pakistan, Department of Archaeology,
Pakistan, (Ferozsons, Karachi), 1962.**

ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸੱਚੀ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਭਾਗ ੧, ੧੯੬੨। ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ੧੯੬੩। ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ੧੯੬੪। ਮੋਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ੧੯੬੬। ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ੧੯੬੬। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਭਾ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ, ੧੯੬੭। ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ੧੯੬੮। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ੧੯੬੯।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ : ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ-ਕਲਾ, ੧੯੫੩। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (੧੮੫੦-੧੯੧੦), ੧੯੫੪। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੫੮। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ੧੯੬੫। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ (੭੧੨-੧੮੦੦), ੧੯੬੬। ਬੁੱਢਾ ਜੋਹੜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੭੦। ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ-ਪਰੰਪਰਾ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ), ੧੯੭੧। ਅਠ੍ਹਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ੧੯੭੦। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ੧੯੬੯।

ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਧਰਮ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੪੪। ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੫੧। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ, ੧੯੫੧। ਸਾਹਿੱਤਕ ਲੀਹਾਂ, ੧੯੫੫।

ਆਲੋਚਨਾ : ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ, ੧੯੬੬। ਸੱਚੀ ਮਿਹਰਬਾਨ - ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ, ੧੯੬੮।

ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ : ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ੧੯੫੩। ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਦੋ ਭਾਗ), ੧੯੬੧-੬੩। ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ੧੯੬੮।

ਜੀਵਨੀਆਂ : ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ੧੯੪੫। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ੧੯੬੬। ਵੀਰ-ਨਾਯਕ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ੧੯੭੨।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਖੋਜ : ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ, ੧੯੫੭ (ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ)।

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਜਨਮ : ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੦੪ ਈ.

ਪਤਾ : ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ,
ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੇਨਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਰਚਨਾਵਾਂ :

ਅਨੁਵਾਦ : ਮੁਦ੍ਰਾ ਰਾਕਸ਼ਸ ਨਾਟਕ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸਾਖ ਦੱਤ, ੧੯੩੪।
ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯਾਪਤਿ ਠਾਕੁਰ, ੧੯੫੬। ਸ੍ਰੀ ਮਦ
ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ੧੯੫੮। ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ
(ਨਾਵਲ), ੧੯੬੦।

ਸੰਪਾਦਨ : ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ ਕ੍ਰਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ, ੧੯੪੦।
ਮਾਧਵਾਨਲ ਕਾਮ-ਕੰਦਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਆਲਮ, ੧੯੪੬। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ,
੧੯੫੦। ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ,
੧੯੬੦। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ੧੯੬੧। ਮੁਕਰਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ੧੯੬੧।